

Чабаненко М. М.,*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара***Черноп'ятов С. В.,***кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
ПВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля»***«ПРАВОВИЙ ПРОСТІР»: ДО ПИТАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ
ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ****“LEGAL SPACE”: TOWARDS THE ISSUE
OF THE SUITABILITY OF THE CONCEPT-TERM UNIT**

Проаналізовано найбільш поширені тлумачення поняття «правовий простір». Встановлено, що поняття «правовий простір» у сучасній теорії права не має визначеного індивідуального змісту та обсягу, не відповідає якомусь особливому правовому явищу. Воно тлумачиться різними авторами вкрай індивідуально і дублює ті чи інші наявні категорії правової науки, тому ставиться під сумнів доцільність цієї понятійно-термінологічної одиниці.

Ключові слова: юридична наука, правовий простір, правова система, система права, об'єкт правового регулювання, джерела права, правовідносини.

Проанализированы наиболее распространенные толкования понятия «правовое пространство». Установлено, что понятие «правовое пространство» в современной теории права не имеет определенного индивидуального содержания и объема, не соответствует какому-либо особому правовому явлению. Оно толкуется различными авторами крайне индивидуально и дублирует те или иные существующие категории правовой науки, поэтому ставится под сомнение целесообразность этой понятийно-терминологической единицы.

Ключевые слова: юридическая наука, правовое пространство, правовая система, система права, объект правового регулирования, источники права, правоотношения.

The most spread interpretations of the “legal space” concept are analyzed. It is revealed that within the modern law theory the “legal space” concept has no certain individual content and denotation, and it does not correspond to any particular legal phenomenon. It is interpreted by various authors extremely particularly and duplicates these or that existing categories of juridical science. As a result the suitability of this concept-term unit is disputed.

Key words: juridical science, legal space, legal system, system of law, object of legal regulation, legal sources, legal relationships.

Звернення до того чи іншого окремого питання категоріально-понятійного апарату правової науки неодмінно повинно ставити на порядок денний найперше питання – про доцільність як казуального застосування, так і впровадження у широкий науковий ужиток певних понятійно-термінологічних одиниць. Цього вимагають від дослідника принцип економії мислення та інші загальні засади методології наукового дослідження.

Термін є словом чи словосполученням, застосованим для позначення деякого поняття [1, с. 5]. Поняття ж як одна з основних форм мислення є «результатом узагальнення (і виокремлення) предметів чи явищ того чи іншого класу за більш-менш суттєвими (а тому і спільними для цих предметів, і в сукупності специфічними для них, такими, що вирізняють їх із множини інших предметів та явищ) ознаками» [2, с. 117].

Останнім часом набуває поширення така понятійно-термінологічна одиниця, як «правовий простір», щодо доцільності запровадження якої виникають певні застереження. Подекуди лунають вкрай схвальні оцінки концепту «правовий простір». Так, на думку О.Д. Тихомирова, «просторовий вимір права має методологічне значення у тому чи іншому аспекті, у тій чи іншій формі для будь-яких

юридичних досліджень, причому не тільки наукових, звичайно, якщо визнавати, що простір – це одна з основних форм буття матерії» [3, с. 220]; В.М. Кравчук стверджує, що «категорія простору в юриспруденції має методологічне значення, тому що вона є невід'ємним елементом знання про будь-які аспекти права, про будь-які правові явища» [4, с. 16].

Правовий простір був предметом окремих досліджень (Р.О. Барутенко, І.Н. Барциц, А.І. Білас, І.В. Волк, Л.М. Ганцева, І.В. Жужгов, Є.Г. Зінков, М.М. Козюк, В.М. Кравчук, О.С. Мельничук, В.Ф. Степанішев, О.Д. Тихомиров, О.М. Філіппов). Крім того, відповідна понятійно-термінологічна одиниця часто використовується авторами, які не мають «правовий простір» предметом свого дослідження. Утім, відчувається брак критичних матеріалів, які ставили б на порядок денний питання доцільності, обґрунтованості й ефективності запровадження у науковий обіг понятійно-термінологічної одиниці «правовий простір».

Метою цієї статті є аналіз найбільш поширених тлумачень поняття «правовий простір», їх співставлення з усталеними елементами понятійно-термінологічного апарату теорії права з тим, щоб з'ясувати доцільність запровадження у науковий обіг понятійно-термінологічної одиниці «правовий простір».

А.І. Білас зазначає, що «в основі європейського поліцейського простору лежать ідеї та принципи, які поступово розвиваються в інституціоналізовану систему норм і стають основним регулятором суспільних відносин у рамках цього об'єднання» [5, с. 25], тобто основою такого «простору» визнає систему норм, а далі визначає «європейський поліцейський простір» як «політико-правовий простір, а саме сферу дії європейського правопорядку, де реалізуються і розвиваються форми і напрями співпраці поліцейських та інших правоохоронних органів європейських держав, відповідних наднаціональних органів та структур, міжнародних регіональних організацій» [5, с. 25], тобто вже зміщує акцент на такій якості системи норм, як сфера дії. Далі ж автор стверджує, що в основі європейського правового, європейського поліцейського просторів – є уже правова система [5, с. 26].

Із територіальною сферою дії права пов'язує правовий простір М.М. Козюк, визначаючи його як «обмежену територіальними межами державного суверенітету сукупність правових засобів та явищ, які беруть участь у регулюванні суспільних відносин» [6, с. 24]. Хоча сам автор усвідомлює, що власне наукового обґрунтування введення у науковий обіг категорії «правовий простір» немає [6, с. 21]; що «категорія «правовий простір» конкурує із традиційною категорією теорії права – «правова система» [6, с. 23]. Далі автор робить висновок про синонімічність понять «правовий простір» і «правова система», виправдовуючи при цьому такий стан речей тим, що ці синоніми мають дещо різні «сміслові відтінки»: «поняття «правова система» підкреслює її складений характер, різноманітність і неоднорідність елементів. «Правовий простір», у свою чергу, звертає увагу на єдність цих елементів, яка породжує нове оригінальне явище, що має просторові характеристики» [6, с. 23–24].

І.Н. Барциц вказує, що «правовий простір є сферою регламентації юридичними нормами моделей правомірної поведінки держави, її складових частин і громадян у межах території цієї держави і конкретного історичного часу» [7, с. 24]. Отже, правовий простір постає в автора дежким синтезом об'єкта правового регулювання («сфера регламентації юридичними нормами»), реалізації права («моделей правомірної поведінки»), узятих у конкретно-історичному та національному зрізах.

Л.М. Ганцева визначає правовий простір як «форму соціального простору, в якій за допомогою норм права встановлюються стабільність у суспільстві, правопорядок і законність» [8, с. 23]. Таке визначення поняття правового простору занадто тяжіє до усталеного поняття об'єкта правового регулювання.

В.М. Кравчук, критикуючи ототожнення «правового простору» із сферою правового регулювання, висловлює думку, що «правовий простір доречно сприймати як своєрідну соціальну структуру, яка охоплює простір смислів, зв'язаність конкретних правових домагань, залежностей, відносин та діянь різних правових суб'єктів» [4, с. 16] і підтримує висновок Є.Г. Зінкова про те, що «правовий простір» є не що

інше, як взаємозв'язки і взаємовідносини, що виникають між суб'єктами й об'єктами правовідносин, правотворчості та правозастосування, які пов'язують у єдине ціле все різноманіття соціальної життєдіяльності суспільства і держави» [4, с. 16; 9, с. 18]. В.М. Кравчук, утім, не вдалося відійти від ототожнення поняття «правовий простір» із сферою правового регулювання, адже «соціальні структури», «соціальні відносини», «соціальна життєдіяльність» якраз і є об'єктом, сферою правового регулювання. Далі ж В.М. Кравчук надає значно ширше за обсягом визначення: «правовий простір держави – це цілісний комплекс правових явищ, дій і подій, взаємозв'язків та відносин, зумовлений об'єктивними закономірностями розвитку людства» [4, с. 18]. Таке тлумачення правового простору, яке фактично зараховує до його обсягу все «правове», все, що стосується права, всю правову дійсність, усе різноманіття об'єктів юридичної науки («комплекс правових явищ») видається зайвим і непотрібним, особливо враховуючи наявність усталеної категорії «правова система».

Згаданий Є.Г. Зінков, крім визначення, наведеного В.М. Кравчук, пропонує ще більш цікаву думку: «правовий простір, який проявляє себе через простір у праві, це вже не тільки і не стільки юридичні закони, норми і постанови, а їх взаємовідносини і взаємозв'язок щодо осіб і сторін правових процесів, які реалізують просторові складники феномена «право» [9, с. 18]. Тут автор у «єдину правову сутність» намагається вмістити й елементи системи права, і джерела права, і такі їхні системні характеристики, як ієрархічність, функціональні зв'язки тощо.

Р.О. Барутенко визначає правовий простір як «сукупність правових приписів правової системи» певної держави, що діють на її території [10, с. 7]. В.Ф. Степаніщев вказує, що «правовий простір країни охоплює усю сукупність юридичних норм, ... які мають бути узгоджені між собою і співпідпорядковуватися залежно від їхньої юридичної сили» [11, с. 8]. Наявне ототожнення правового простору і системи права, на що звертають увагу В.М. Кравчук [12, с. 27], І.В. Жужгов [13, с. 33]. Останній автор вважає, що до обсягу поняття правового простору необхідно включати, крім норм права, системи права, ще й джерела права, їх проекти, суспільні відносини та правозастосування [13, с. 33–36], не помічаючи, що допускає ту ж помилку, про яку сам зазначав: пропонуване ним розуміння правового простору дублює низку правових категорій, які, взяті в єдності, охоплюються давно усталеною категорією «правова система».

О.М. Філіппов вважає, що правовий простір – це «така, що перебуває у внутрішній та ієрархічній узгодженості, сукупність нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання суспільних відносин із метою забезпечення законності і правопорядку» [14, с. 61]. Тут бачимо вже ототожнення правового простору і системи джерел права, а точніше системи одного з їхніх видів – нормативно-правових актів, інакше – законодавства.

Не на користь терміна «правовий простір» свідчить і його явна метафоричність, образність, на що

слушно звертають увагу М.М. Козюк [6, с. 21] та О.С. Мельничук [15].

І.В. Волк дає таке визначення: правовий простір – це «організація владного впливу держави за допомогою норм права на суспільні відносини, що обмежена територіальними межами держави і існує у конкретний історичний час» [16, с. 14]. Таке бачення правового простору дуже близьке до категорії «механізм правового регулювання», хіба що автор доповнює його ознакою конкретної історичності (що, до речі, роблять і деякі з вищезазначених авторів). Щодо цього слід зазначити, що певне правове явище можна (і потрібно) розглядати і як загальнотеоретичну абстрактну конструкцію, модель, і як конкретно-історичне, реально існуюче (або те, яке реально існувало) або ж неіснуюче, але модельоване, правове явище. Для цього не потрібно множити терміни.

О.С. Мельничук стверджує, що «компонентами міського правового простору є територія міста, межі міста, наповнення (зміст), яке може виходити за межі території і кордонів: правові ситуації та події (правовідносини, суб'єкти, ціннісно-нормативна визначеність, міська правосвідомість і правовий образ міста). Міський правовий простір постає як структуроване навколо правового образу міста та на основі міської правосвідомості явище, пов'язане зі специфічними правовими ситуаціями і подіями, що визначають ціннісно-нормативну наповненість центр-периферійних відносин у межах території міського впливу» [15, с. 146]. Знову бачимо змішування у «правовому просторі» елементів правової системи та механізму правового регулювання. Автор намагається демаркувати «правовий простір» і «правову систему», зазначаючи, що «правовий простір [розглядається] як субстрат дії правової системи» [15, с. 140, 143], «[говорячи про правову систему і правовий простір ЄС] правовий простір, що виник, продовжує своє зростання уже на підставі інших правових відносин і може приводити до становлення правової системи [Європейського Союзу]» [15, с. 143]; «правовий простір може розглядатись як основа виділення правової системи» [15, с. 143, 145]; «правовий простір формує правову систему» [15, с. 144]; «міський правовий простір прагне до уособлення і може бути визнаний основою такої правової системи, як внутрішньо узгодженої, взаємопов'язаної сукупності міських правових цінностей, норм, зв'язків, відносин, статусів тощо, яка, у свою чергу, має багатосаровий характер і включає різні сфери та галузі. Міська правова система постає як спосіб організації міського правового простору, розгортання та функціонування у ньому механізму дії міського права» [15, с. 146]. Однак зазначене не наближає нас до розуміння співвідношення системи права і правового простору. Якщо правовий простір розглядається як певна предтеча правової системи, то очевидно, що до обсягу цього поняття не можуть входити ті ж елементи, які є традиційними для «правової системи».

Звертає на себе увагу занадто штучний, синтетичний характер багатьох визначень поняття «правовий простір». Якщо зміст поняття становить певна сукуп-

ність істотних ознак, властивих позначуваному явищу, то ці ознаки мають бути притаманні всім елементам обсягу поняття. Окремі ж дефініції правового простору мало того, що будуються не завдяки викладу змісту цього поняття, а шляхом перерахування елементів обсягу (наприклад, дефініції, які стверджують, що правовий простір – це і правовідносини, і норми права, і джерела права, і правозастосування та ін.), так до того ж ще й об'єднують у цьому обсязі такі різноманітні явища, що в них годі шукати таких ознак, які були б (а) істотними; (б) спільними для всіх елементів обсягу; (в) непритаманними явищам, що не охоплені поняттям та його обсягом; (г) здатними вирізнити описуване поняттям явище серед інших явищ. Єдине, що об'єднує ці штучно згуртовані явища, – це їх належність до права, до правового. Під час знайомства з подібними дефініціями часто виникає питання: чому автор включив до його змісту-обсягу правовідносини, але проігнорував юридичні факти; включив правозастосування, але не включив ширшого явища – правореалізації, або супутнього явища – тлумачення права?

Чи свідчить викладене про багатозначність терміна «правовий простір» і про відсутність певності у науковців стосовно визначення відповідного поняття? Вважаємо, що ні. Той обсяг поняття «правовий простір», який пропонується у літературі, як правило, є поєднанням (часом доволі дивним і штучним) різноманітних правових явищ, які вже мають усталене понятійно-термінологічне оформлення у юридичній науці. Викладене свідчить, на нашу думку, про те, що багато дослідників свідомо чи несвідомо час від часу порушують природний хід наукового пізнання (від постановки задачі, проблеми через власне дослідження і до висновків, які формалізовані у поняттях, класифікаційних рядах, теоріях та інших формах наукової думки) і починають дослідження не з того, щоб виявити певне явище правової дійсності, не охоплене науковим пізнанням, не описане в належних формах наукової думки, а обирають «нове» поняття (по суті – лише термін) і намагаються «вписати» його у понятійно-термінологічний апарат науки, а для цього – «вписати» в обсяг цього поняття певні правові явища, хоча вони і їхні суттєві ознаки давно вже описані і формалізовані у системі правових наукових знань (саме тому так нетрадиційно конструюють поняття правового простору – через перелік елементів обсягу, а не через перелік суттєвих ознак, елементів змісту).

Висновки. Поняття «правовий простір» у сучасній теорії права не має визначеного змісту й обсягу, які тлумачаться різними авторами вкрай індивідуально, і, як правило, дублює ті чи інші правові категорії. Існування реального правового явища, яке не охоплене усталеним понятійно-термінологічним апаратом теорії права і яке доцільно було б позначити як «правовий простір», а також правова природа цього явища нині не описані та не доведені. Поширення понятійно-термінологічної одиниці «правовий простір», таким чином, не є достатньо обґрунтованим методологічно, вносить певний безлад до усталеного понятійно-термінологічного апарату теорії права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. ДСТУ 2392–94 Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення / А. Стогній, В. Дриянський, С. Альошкіна, Т. Давиденко, О. Дегтярьова, В. Діденко, О. Коренга. – К. : Держстандарт України, 1994 – 25 с.
2. Войшвилло Е.К. Понятие / Е.К. Войшвилло. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 287 с.
3. Тихомиров О.Д. Просторовий вимір права: проблеми методологічного осмислення / О.Д. Тихомиров // Порівняльне правознавство. – 2013. – №. 1–2. – С. 215–221.
4. Кравчук В.М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом / В.М. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства. – 2016. – Вип. 1. – С. 15–18.
5. Білас А.І. Особливості європейського поліцейського простору, його механізму / А.І. Білас // Європейські перспективи. – 2014. – № 5. – С. 25–28.
6. Козюк М.Н. Правовое пространство и правовые коммуникации / М.Н. Козюк // Новая правовая мысль: научно аналитический журнал. – 2002. – № 1. – С. 21–26.
7. Барциц И.Н. Правовое пространство России: Вопросы конституционной теории и практики / И.Н. Барциц. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 496 с.
8. Ганцева Л.М. Правовое пространство: социально-философский анализ (на примере Российской Федерации) : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 / Л.М. Ганцева. – Уфа, 2001. – 191 с.
9. Зинков Е.Г. Термин «пространство» в теории права / Е.Г. Зинков // Общество и право. – 2011. – № 4 (36). – С. 14–19.
10. Барутенко Р.О. Обеспечение единого правового пространства России органами исполнительной власти Российской Федерации: конституционно-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Р.О. Барутенко. – М., 2003. – 26 с.
11. Степанищев В.Ф. Роль органов юстиции в обеспечении единого правового пространства Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 / В.Ф. Степанищев. – Тюмень, 2003. – 28 с.
12. Кравчук В.М. Поняття правового простору: філософсько-правова інтерпретація / В.М. Кравчук // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 74. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2014. – С. 26–32.
13. Жужгов И.В. Мониторинг правового пространства Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / И.В. Жужгов. – Ставрополь, 2006. – 220 с.
14. Филиппов А.Н. Понятие и структурные элементы правового пространства Российской Федерации / А.Н. Филиппов // Российская юстиция. – 2013. – № 5. – С. 60–62.
15. Мельничук О.С. Міський правовий простір: від метафори до поняття / О.С. Мельничук // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 67. – С. 139–147.
16. Волк И.В. Право, время и пространство: теоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / И.В. Волк. – М., 2004. – 20 с.